

ТВОРЧИСТЬ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЄВГЕНА МАЛАНЮКА: НАЦІОСОФСЬКІ АСПЕКТИ

Сучасний стан українського літературознавства характеризується активним пошуком нових інтерпретаційних підходів та визначенням пріоритетних шляхів розвитку. Один із важливих – звернення до національної літературної класики, що, з огляду на складні культурно-історичні обставини України та на потребу відродження духовності української нації, є особливо вагомим. Звідси актуального значення набуває виокремлення такого націоцентричного літературознавчого досвіду, який дасть можливість на основі чітко сформованої методологічної бази, глибоко й оригінально тлумачити цю класику. У цьому контексті цікавим є погляд Євгена Маланюка – яскравого представника вісниківства та одного з найактуальніших націоналістичних мислителів ХХ ст. – на творчість і постать Тараса Шевченка.

Літературно-критична спадщина Є. Маланюка, зокрема її шевченкознавчий пласт, була об'єктом зацікавлення багатьох українських літературознавців. Серед них: Л. Куценко, О. Баган, Т. Салига, Г. Клочек, П. Іванишин та ін. Зупинимося на найбільш знакових. Так, Т. Салига зауважує: “Як Шевченко не розлучався з Біблією, так Маланюк не розлучався із Шевченком” [9, с. 68]. При цьому дослідник простежує основні точки їхньої світоглядної та духовної спорідненості в концептуальних питаннях націоцентричного характеру, зазначаючи, що Є. Маланюк, як і Т. Шевченко, своєю діяльністю “оздоровлював націю, виривав з її тіла комплекс меншовартості, осуджував рабську послухність, покору ворогові” [9, с. 5].

Л. Куценко, який детально досліджував життя та творчість Є. Маланюка, характеризує його літературно-критичну спадщину, стверджує, що у ній “пошуки відповідей на «прокляті питання» як наскрізний мотив сконцентрувалися навколо осмислення двох взаємопов'язаних проблем: національного начала будь-якої «будівничої чинності» та Особистості, повної людини, «Суверенної Індивідуальності» як серцевини національної проблеми. Зазначені проблеми стали предметом досліджень і в циклах статей, присвячених Т. Шевченкові” [4, с. 261–262].

Грунтовне дослідження есеїстики Є. Маланюка знаходимо і в П. Іванишина. Літературознавець у межах вивчення характерних

теоретичних аспектів “національного підходу” Є. Маланюка наголошує на тому, що “літературну дійсність, постать Кобзаря, його та власну культурно-історичну епоху він інтерпретує, виходячи з *іманентних національних концептів*” [3, с. 122]. Дослідник доводить, що “есеїстика Є. Маланюка, виражений у ній «національний підхід» дають зразок авторського методу Шевченкової національно-екзистенціальної методології, характерним підтвердженням чому стають постійні апеляції критика до Кобзаря (його творчості) як до основоположника глибоко національного (націоцентричного чи, власне, національно-екзистенціального) способу мислення” [3, с. 273].

Сучасні дослідники розглядають націософію (або філософію національної ідеї) як всі форми філософської рефлексії над національною ідеєю, в яких “національна самосвідомість ставить собі питання смисложиттєві чи такі, що є насущними для буття національної спільноти в усій його ціннісно сприйнятій людиною конкретності” [1, с. 12].

Шевченкознавчий дискурс Є. Маланюка структурують три основні групи проблемних питань, у яких втілено квінтесенцію націософії українського мислителя.

Перша проблемна група спрямована на пізнання та осмислення духовної організації Т. Шевченка як “повної і довершеної національно” [6, с. 410] особистості.

Аналіз питань, що актуалізуються *другою* та *третьою* групами і безпосередньо стосуються творчості Кобзаря, доцільно розглядати, на нашу думку, крізь призму двох процесів, що лежать в основі змісту націологічного еквівалента літературного феномена у політичному підході націоналістичних мислителів, зокрема в есеїстиці Є. Маланюка: 1) пошук та утвердження власної національної ідентичності; 2) політична реалізація національної ідеї. При цьому методологічною базою перекладу ідеї з мови мистецтва на мову націології є ідеологія (та політична система, що з неї випливала) українського націоналізму [3, с. 104].

Сутність шевченкознавчої концепції Є. Маланюка доцільно осмислювати, виходячи з його естетичних ідей, що були ключовими в оцінці літературних і загальнокультурних явищ. Націософський потенціал цих ідей висвітлено в таких основних положеннях:

1) кожна національна культура всебічно відображає духовність та історичний досвід народу і через це в культурі “кожне явище, кожен культурний факт не буває випадковим чи безкорінним” [5, с. 475];

2) справжня творчість (насамперед мистецька) – це творчість національна, тобто така, що впливає з “найглибшого єства людини, з найтайнішої глибини людської істини, там, де духовною пуповиною своєю людина в’яжеться з родом і народом, де вічно живуть образ матері і краєвиди дитинства, де дихає вітер Батьківщини і гріє сонце рідної землі” [8, с. 299];

3) сутність і призначення національного мистецтва як елемента культури полягає не тільки в збагаченні та піднесенні “національних варотостей, сили, характерности, героїзму і трагіки”, а й в критиці того, що в “народній спільноті є слабого й недоброго” [6, с. 13];

4) література – унікальний вид національного мистецтва, який має здатність глибоко осмислювати національну дійсність, бо “завше є проєкцією всього комплексу національного чи державного буття – на площу духовну. При чому завше в синтезованій формі і значно опережаючи теми буття в часі. Звідсіль – проречественність літератури, як мистецтва” [5, с. 344];

5) справжня поезія – це вічне джерело, що забезпечує нерозривний та безперервний “діалог між поетом і нацією” [6, с. 9];

6) естетична довершеність та ідейність твору є зумовлені насамперед глибиною самого творця (митця), бо “яким є творець – таким є наслідок його творчости” [6, с. 26];

7) митець – це людина, яка репрезентує цілу націю, а тому в своєму житті та творчості має керуватись “жертвенністю власним в ім’я Великого”. “Велике” – це “нація, національне й артистичне сумління” [5, с. 24].

В одному зі своїх есе Є. Маланюк зазначає: “Хочеться ще згадати про таємницю наших відносин з Тарасом Шевченком і таємницю самої постаті Шевченка. А що постать його – і в історії нашої літератури, і в історії нашої Батьківщини – є таємнича – згодиться більшість земляків, які мали нагоду над тією справою замислюватися [5, с. 69]. Крок за кроком Є. Маланюк визначає найвагоміші складники цієї таємничості, накреслюючи в такий спосіб профіль “живого Шевченка” [5, с. 65].

Євген Маланюк осмислює “живу постать” Шевченка, що мала (і досі має!) широкий та потужний діапазон вияву і впливу. Для нього Тарас Шевченко – це “складний вираз нашого всенаціонального

творчого духу і дотеперішня вершина нашої національної культури в якнайширшій значенні цього слова” [6, с. 411]; це “яскрава детонація Гайдамаччини” [5, с. 12]; це “сонце нашої літератури й нашої духовності” [8, с. 297]; це той, хто “у тьмі історичної ночі був могутнім вибухом вулкану з його грізним громом і палючим полум’ям” [6, с. 132].

Такий ракурс розгляду дає змогу Є. Маланюкові підкреслити не лише літературне, але й більш значне – національно-культурне значення Шевченка, бо саме його поява підтвердила незнищенність духу нації (“нація лишилася внутрішньо-суцільна, не смертельна”), “незважаючи на соціальні експерименти чужої державності” [8, с. 278] (мається на увазі свавілля російського царизму, коли на території колоніалізованої України велося постійне та цілеспрямоване нищення всіх складових національної духовності).

Крім того, Є. Маланюк виходить на ще одну важливу націософську ідею, що знайшла втілення у розгляді Т. Шевченка як національного генія, “поета Нації” [6, с. 41], що “панував і прометействував” в “області народу, нації, її культурно-історичної особовості та її історичної долі” [5, с. 62]. Є. Маланюк розглядає національного генія як феномен, який поєднує у собі цілий спектр якостей (особистісних, творчих та духовних). Це насамперед творець “власного космосу”, що “живе відразу в кількох добах і йде в кількох напрямках” [5, с. 39]; це “монарх” в “країні мистецтва” [8, с. 301]; це “явище ірраціональне і є силою динамічною, стихійною (дух)” [8, с. 302].

Серед важливих домінант, що характеризують Шевченка як національного генія, Є. Маланюк виокремлює такі:

1) енергія свободи, тобто імунітет (“відпорність”) на будь-які форми поневолення – Т. Шевченко не приймав кріпацтва “аж до смерті ані фізично, ані морально, ані особисто, ані національно” [5, с. 56], Шевченко був “вільний завжди, бо був творець” [7, с. 158]. Ця якість допомогла Шевченкові абстрагуватися від згубного впливу “петербурзької отрути” [5, с. 34] настільки, що Петербург загострив самоідентифікацію Шевченка як українця, “стимулював та оформив його потужну національну суть” [6, с. 122], став місцем його “психологічно-інтелектуального зросту, його політично-національного прозріння” [5, с. 35];

2) візіонерський спосіб сприймання та тлумачення дійсності “на основі пізнаних чи інтуїтивно відчуваних закономірностей буття, що

скриваються за явищами життя” [2, с. 12]. Є. Маланюк не раз акцентує увагу на вражаючих пророцтвах, закладених у поезії Шевченка, глибина яких, на жаль, не завжди усвідомлювалась суспільством;

3) досліджуючи козацьке походження “сина самого серця України” [6, с. 45], яке “в світлі його характеру, психіки й духа творчости – не виглядає лише гіпотезою” [6, с. 121], Є. Маланюк вказує на ще один аспект, важливий для усвідомлення феномену Шевченка як національного генія. Йдеться про ствердження того, що Шевченко “козак”, “пан”, провідник, “духовий Мойсей нашої нації” [5, с. 74], бо ж “недарма і Тургенєв, і Полонскій в своїх спогадах про Шевченка ужили слова «козак». Воно в половині ХІХ ст. ще носило на собі національний і, що дуже важне, елітарний відблиск провідної верстви України ХVІ – ХVІІІ ст. Вкладаючи своє життя в історію своєї батьківщини, «кріпак» Шевченко був свідомий свого творчого, «обаполи времени» пов’язуючого чину. Бо був він, повторюю, козак, себто пан, та ще й над панами, що одразу загетьманував над всіма тими Гребінками, Галаганами, Лизогубами, Маркевичами... Недарма – дехто з них називав його «отаманом»” [5, с. 67].

Найкраще творчу індивідуальність будь-якого письменника розкриває створений ним художній універсум, що в шевченкознавчій есеїстиці Маланюка знайшло ґрунтовне висвітлення.

Раціональне пізнання феномена поезії Шевченка, як стверджує Є. Маланюк, неможливе. Через це персоналію і спадщину Шевченка він аналізує, використовуючи “національний підхід”, численні зразки застосування якого вісниківець запропонував і під час інтерпретації творчості інших письменників [5, с. 37].

Поезія Шевченка в розумінні Є. Маланюка – це поезія нової якості, нового осмислення дійсності, нової естетики; це цілісність, “суцільність”, яка при всій зовнішній “ріжноманітності” її проявів [6, с. 412] об’єднана національною константою, еквівалентом якої виступає “слово-Логос”, “слово-вогонь”. “Цей вогонь, – підкреслює Є. Маланюк, – так чи інакше, присутній в кожній справжній творчості, – є передовсім незаперечним, суттєвим, істотним і природним складником поезії Шевченка, можна сказати душею її. Той вогонь відчувається майже в кожному його рядку, хоч температура його, розуміється, не завжди однакова” [5, с. 70–71].

Характерними рисами цієї естетики є: “чинне, динамічне” осмислення, “знання й відчуження” різноманітних явищ української

дійсності в “цілому історичному її обсязі” [5, с. 44]; виступ проти поняття “мистецтва для мистецтва”; усвідомлення того, що поезія – це “служення, національна (а не лише суспільна) функція” [5, с. 41]; здатність активізувати суспільство до активних дій, спрямованих на захист життя нації (ця здатність утвердилась, коли Шевченко “був свідомий, що своєю визвольною, переможною, панівною поезією випростує тих, що «похилились», що зробилися «душевбогими», відродить самий інстинкт панування” [5, с. 66] і виразно проявилась тоді, коли “динамізм революції був даний Шевченком. Ту частину 40-мільйонного народу, що хопилася зброї, повела в бій його волева, його електризуюча поезія. Повела, дійсно, у всьому, до дрібниць. Навіть ті шлики й оселедці, ті гайдамацькі полки, ті старокозацькі й дещо театральні жести повстанських отаманів і молодих хорунжих, – це все було проявом сугестивної сили Шевченка, втіленої в нестерельних образах Гонти, Гамалії, Палія, Трясила і саме не історичних, а поетичних, нестерельних через поезію образах, бо тільки ці образи живуть реальніш за дійсність” [5, с. 79]).

Характеристика естетики Шевченка набуває у трактуванні Є. Маланюка націософської спрямованості і тому, що він розглядає її у контексті тогочасної складної культурно-історичної та політичної ситуації України. У цей час, коли “нащадки великого минулого обернулися в перевертнів, диваків і мочеморд”, а селянство було “придушене тягарем напівмертвої шляхти і остаточно затиснуте обценьками кріпацтва” [5, с. 52–53], література “мусіла зайняти домінуюче в національній житті місце. Вона – в системі інших мистецтв перш за все – стала осередком національного життя”, бо Батьківщина на той час “опинилась в стані позаполітичній” [6, с. 123]. Зважаючи на це, “капітуляційний світогляд” [5, с. 44] значної частини тогочасного покоління письменників, їхня “безнадійно-нерухома історіософія” [5, с. 44] мала більш ніж згубний вплив. Шевченко ж “погодитись з тою дійсністю, заспокоїти себе найбільш навіть «раціональною» ідеологією чи історіософією, хоча б вона найвлучніше ту дійсність виправдовувала і обґрунтовувала (...) не міг” [5, с. 44–45].

При оцінці естетики Шевченка Є. Маланюк використовує також зіставлення “сміху” Гоголя і “плачу” Шевченка: “«Ти смієшся, а я плачу», – пише в посланні до Гоголя Шевченко. Це – закінчена формула відношення до української дійсності синів одного народу, що перебував найстрашнішу з криз, які знає історія. І в цьому «плачі»

разом з «ними» (з «мужиками») вже не було солодких зідхань Гребінки й Квітки, не було «благоденствія» олеографічної «Малоросії» й замогильного «сміху» Гоголя. Цей плач був протестом. Був обудженням національної пам'яті (Розрита могила, Чигирин, Суботів), був зрушенням важкого закляття (Великий Лях), був вибухом свідомості ошуканого народу (Сон, Кавказ), врешті «роздертям мальованої завіси», про яку згідно говорять Куліш і Костомарів, прометеїстичним показом чорної української дійсності і «запаленням поетичного світла...» [5, с. 53–54]. “Цей «плач», – продовжує Є. Маланюк, – що, пізніш, пройшовши крізь полум'я гніву, тужавіє й обертається в крицю національної зброї, проходить по Україні очищальною грозою, тамує процес національного розкладу, спалює суспільний непотріб, відділює мертве від живого і стоплює благодаттю любови тих, що «схаменулися» і «стали людьми», в зародок органічної ієрархії нації” [5, с. 53–54].

В одній зі своїх робіт Є. Маланюк зазначає: “Може найважливішим з наших завдань, як національної спільноти, було, є і буде: пізнати себе” [6, с. 63]. Цей концептуальний орієнтир, що стосувався проблеми утвердження та збереження національної ідентичності, знайшов вияв і в його шевченкознавчій есеїстиці.

“Процес матеріялізації Шевченкової поезії потужньо триває і тільки, коли він закінчиться власною державою, ми зможемо сказати, що сучасність доросла до Шевченка” [5, с. 81], – так Є. Маланюк окреслює найбільш адекватний критерій визначення стану та рівня національної свідомості суспільства.

Плачевним для збереження національної ідентичності нації був той стан, який Є. Маланюк характеризував як “зникання в (...) суспільстві шевченківських емоцій, пізніш щось подібне до особливого паралічу відчуття Шевченка” [5, с. 59], на організацію та відновлення якого “систематично діє многоголовий ворог” [5, с. 72]. Наслідком цього стає поява маргінальної, роздвоєної між українською та російською ідентифікацією свідомість значної частини суспільства. Це – національна хвороба, до якої Шевченко “поблажливості не має. Обурення, погорда, призириство, пекучий сарказм: «славних прадідів великих правнуки погані», «раби з кокардою на лобі, лакеї в золотій оздобі» – це вже портрети закінчених малоросів ХІХ ст.” [6, с. 243]. Т. Шевченко “перший вжив це слово, за його часів ще зовсім необразливе (...) саме як слово

ганьби і погорди (...) Так Шевченко поставив діагнозу із формулював національне каліцтво” [6, с. 243].

Проблема в тому, на думку Маланюка, що малоросійство у нас завжди було духовною “хворобою” насамперед національного проводу, тобто верстви, що мала виконувати “ролю мозкового центру нації” [6, с. 232]. Підходячи до розв’язання цієї проблеми, Є. Маланюк звертається до розпрацювання у своєму шевченкознавстві ідеї національної особистості. На його переконання, саме Шевченко сформував тип нової української людини з новим типом мислення, в якому державницькі категорії посідають чільне місце: “Людина Шевченка – це, передусім, «образ Божий». «Будьте люди!» – це постійний заклик і пересторога Шевченка. Людина Шевченка ніколи не скалічена (...) Людина Шевченка (...) повна, багата внутрішнім змістом” [6, с. 131].

Важливість образу “будьте люди”, що стає “вогненным наказом” Шевченка своєму народові, Маланюк увиразнює з націософської точки зору: “«Будьте люди!», «Схаменіться!», – яке глибоке й яке ж стисле це слово!... «Будьте люди!» – в устах Шевченка то велике слово бути «людиною», бо то – «образ Божий», а він, як правдивий геній, носив у собі полум’яну віру в Бога. «Будьте люди», значить будьте народом, будьте нацією так, як ваші славні козацькі прадіди” [5, с. 66–67].

Є. Маланюк дотримується думки, що Т. Шевченко бачив порятунок України у воскресінні, відродженні козацтва як національно-історичного феномена, що став взірцем, ідеальним втіленням національного проводу, яке “вміло панувати”.

“Вміти панувати” як найголовніша якість, що була притаманна козацьким провідникам, включала два важливі аспекти: вміння бути господарями на власній землі та готовність саможертвовно відстоювати свободу своєї Батьківщини за допомогою “козацької шаблі”, в якій була закладена ідея незнищенності української нації, тому “Дух попередньої Козацької Доби, мілітантний і мілітарний дух «козацької шаблі», коротше – Дух Нації – був Шевченком переданий не лише поколінню «живих», а й поколінням «ненароджених». Переданий через бездоріжжя і тьму Ночі Бездержавності і всупереч тій Ночі” [6, с. 130].

Діалог шевченкознавчих ідей Є. Маланюка з націософією відбувався і в трактуванні питань, пов’язаних із проблемою державності України як політичної реалізації національної ідеї:

“Хороба бездержавности (...) є наявна й глибока. Особистість – суспільство – нація. Без цієї ієрархічної залежності немає предумов державности” [8, с. 86].

Як зазначає Є. Маланюк, найповніше ця національна ідея виявляється у період “Трьох літ”, коли остаточно сформувався світогляд Т. Шевченка, підкреслилась ідейна цілісність його творчості, відбулося філософське осмислення основних життєвих цінностей і констант, це своєрідна межа в творчості Шевченка, початок її нового періоду, в яке він вступив “перегортаючи нову сторінку свого життя й творчості” [5, с. 48], і тим самим започаткував “нову добу української історії, новий історично-національний процес, що триває з перервами вже біля віку, потужніючи з кожним десятиліттям” [5, с. 54]. Від бачення окремих фактів денационалізації Шевченко зріс до розуміння причин всіх небезпечних для нації явищ, від показу методів правління царя – до викриття сутності імперського режиму загалом: “свідомість Шевченка (...) переісточується, в міру духового його росту, в свідомість вищу й ширшу, в свідомість національно-державну. Ця свідомість врешті знаходить напрочуд просту, і в тій простоті та всенародності своїй геніальну форму: «В своїй хаті – своя правда, і сила, і воля»” [5, с. 46–47], а в “Посланії”, що є “найповнішою ідеологічною синтезою цілої творчості Шевченка, поет з свідомістю тієї відповідальності, що на неї можуть собі дозволити лише генії й пророки, присвятив «і мертвим, і живим і ненародженим», утверджуючи тим історичну тяглість і нестерпність української нації на всі потонні часи” [5, с. 54].

“Посланіє” Т. Шевченка вирізняється потужним національним духом, безліччю націософських формулювань і є ніби дзеркалом дійсності, проникливим аналізом найгостріших національних хворіб, проти яких “єдиним ліком, єдиним рятунком (...) є саме вогняна, вулканічна, страшна в своїм національним демонізмі поезія Шевченка – і до цього часу – тільки вона одна і ніяка інша” [5, с. 75].

Аналіз поезії “Бували війни й військовії свари...”, на думку Є. Маланюка, є переконливим доказом того, що у ній Шевченко обґрунтував власне бачення і розуміння національної ідеї як ідеї незнищеного духу нації: “В цьому образі старого дуба, що з нього, хоч точеного шашелями, виростають зелені парості невичерпального, незнищального життя, – сконцентрована вся органічна і убійча для

матеріалістичних смертотворців і смертопоклонників – філософія Шевченка” [5, с. 69].

Таким чином, проведений аналіз шевченкознавчої есеїстики Є. Маланюка під ракурсом втілених у ній націософських ідей, спонукає до таких висновків. По-перше, Є. Маланюк глибоко і оригінально висвітлив всі грані постаті Т. Шевченка та його творчості. По-друге, націософська спрямованість шевченкозначих ідей Є. Маланюка свідчить про їхню актуальність для сучасного шевченкознавства (ширше – літературознавства). З огляду на це, очевидно є необхідність наступних досліджень, які б поглибили та увиразнили і шевченкознавчі обрії Є. Маланюка, і загалом його літературознавчий хист.

Література

1. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. – 2-ге вид. – К. : Факт, 2009. – 156 с. – (Сер. “Висока полиця”).
2. Іванишин В. Тезаурус до курсу “Теорія літератури”. – Дрогобич : ВФ “Відродження”, 2007. – 112 с.
3. Іванишин П. Національно-екзистенціальна інтерпретація (основні теоретичні та прагматичні аспекти) : монографія. – Дрогобич : ВФ “Відродження”, 2005. – 308 с.
4. Куценко Л. Dominus Маланюк: тло і постать : монографія. – Кіровоград : Центрально-Українське видавництво, 2001. – 264 с.
5. Маланюк Є. Книга спостережень. Проза. – Т. 1. – Торонто : Гомін України, 1962. – 527 с.
6. Маланюк Є. Книга спостережень. Проза. – Т. 2. – Торонто : Гомін України, 1966. – 480 с.
7. Маланюк Є. Нотатники (1936 – 1968) : документально-художнє видання. – К. : Темпора, 2008. – 336 с.
8. Маланюк Є. Повернення: Поезії. Літературознавство. Публіцистика. Щоденники. Листи. – Львів : Світ, 2005. – 496 с. + іл. – (Серія “Ad Fontes – До джерел”).
9. Салига Т. Вогнем пречистим. – Львів : Світ, 2004. – 184 с.